

УДК 821.161.2

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/85-2-36>

Марія НІКОЛЬЧЕНКО,

orchid.org/0000-0002-6325-1259

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української філології

Маріупольського державного університету
(Київ, Україна) *mariyanikolchenko76@gmail.com*

Анна ШУТ,

orchid.org/0009-0005-9303-5011

студентка II курсу магістратури факультету філології та масових комунікацій

Маріупольського державного університету

(Київ, Україна) *annashut2909@gmail.com*

ПОЕЗИЯ МЕЛЕТИЯ СМОТРИЦЬКОГО У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ РАНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО

У статті розглянуті специфічні риси поетичної спадщини Мелетія Смотрицького у контексті розвитку раннього українського літературного Бароко. Розглянуті особливості українського літературного Бароко XVI–XVIII ст., яке було явищем непересічним, яскравим, розвивалось у контексті європейського мистецтва і вирізнялось динамізмом образів та композицій, зображенням контрастів, складною метафоричністю, алегоризмом, пишністю, барвистістю, риторичністю викладу, оздобленням, емблематичністю зображення. Зазначено, що чинне місце в історії українського барокового письменства посідає творчість Мелетія Смотрицького, представника полемічної літератури, що було яскравим явищем, однак дещо конфесійно заангажованим і неоднозначним. Полемічна література презентувала давньоукраїнську публіцистику і викликала у дослідників зацікавлення своєю системою жанрів та стилем. Полемічні автори по межі XV–XVI розробляли питання релігійного життя, його суперечності, оскільки така література суперечки, дискусії дала можливість розширення пошуків нових стильових прийомів, майстерного використання різноманітних художніх засобів. У статті зазначено, що поезія Мелетія Смотрицького посідає чинне місце в літературному процесі епохи, поєднує елементи барокового стилю, релігійної полеміки та національної самосвідомості. Твір «Тренос, або Плач Східної Церкви» є прозовим за формою, але містить численні поетичні фрагменти. Цей текст характеризується риторичною силою та виразністю поетичного образу. Особливе місце у творчості Мелетія Смотрицького посідають геральдичні епіграми, які у статті проаналізовані щодо мови написання, тематики, символіки тощо. Зазначено, що завдяки своїм творам Смотрицький не лише підтримував боротьбу православної громади за свої права, а й сприяв утвердженню української культурної самобутності в умовах політичного тиску.

Ключові слова: давня українська література, українське літературне Бароко, полемічна література, геральдична поезія, емблематичність, барокові риси.

Mariia NIKOLCHENKO,

orchid.org/0000-0002-6325-1259

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Philology

Mariupol State University

(Kyiv, Ukraine) *mariyanikolchenko76@gmail.com*

Anna SHUT,

orchid.org/0009-0005-9303-5011

2nd year master's student at the Faculty of Philology and Mass Communications

Mariupol State University

(Kyiv, Ukraine) *annashut2909@gmail.com*

MELETII SMOTRYTSKYI'S POETRY IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE EARLY UKRAINIAN BAROQUE

The article deals with the specific features of Meletiy Smotrytskyi's poetic heritage in the context of the development of the early Ukrainian literary Baroque. The features of the Ukrainian literary Baroque of the XVI–XVIII centuries

are considered, which was an outstanding, bright phenomenon, developed in the context of European art and was distinguished by the dynamism of images and compositions, the depiction of contrasts, complex metaphor, allegory, splendour, colourfulness, rhetorical presentation, decoration, and emblematic image. It is noted that a significant place in the history of Ukrainian baroque literature is occupied by the work of Meletiy Smotrytsky, a representative of polemical literature, which was a bright phenomenon, but somewhat confessionally biased and ambiguous. Polemical literature represented ancient Ukrainian journalism and aroused researchers' interest in its system of genres and style. The polemical authors of the fifteenth and sixteenth centuries elaborated on the issues of religious life and its contradictions, since such literature of dispute and discussion made it possible to expand the search for new stylistic techniques and the skilful use of various artistic means. The article notes that Meletiy Smotrytskyi's poetry occupies an important place in the literary process of the era, combining elements of the Baroque style, religious polemics and national consciousness. The work 'Trenos, or the Lament of the Eastern Church' is prose in form, but contains numerous poetic fragments. This text is characterised by rhetorical power and expressiveness of the poetic image. A special place in Meletii Smotrytskyi's works is occupied by heraldic epigrams, which are analysed in the article in terms of the language of writing, themes, symbolism, etc. It is noted that through his works Smotrytsky not only supported the struggle of the Orthodox community for its rights, but also contributed to the establishment of Ukrainian cultural identity in the face of political pressure.

Key words: ancient Ukrainian literature, Ukrainian literary Baroque, polemical literature, heraldic poetry, emblematic, baroque features.

Постановка проблеми. Українське літературне Бароко XVI–XVIII ст. було явищем непересічним і яскравим. Воно розвивалось у контексті європейського мистецтва і вирізнялось динамізмом образів та композицій, зображенням контрастів, складною метафоричністю, алегоризмом, пишністю, барвистістю, риторичністю викладу, оздобленням, емблематичністю зображення.

Чинне місце в історії українського барокового письменства посідає творчість Мелетія Смотрицького, який був представником полемічної літератури, явища яскравого, проте дещо конфесійно заангажованого і неоднозначного. З погляду літературного полемічна література презентувала давньоукраїнську публіцистику і викликала у дослідників зацікавлення своєю системою жанрів і стилем. Полемічні автори помежів'я XV–XVI розробляли питання релігійного життя, його суперечності, оскільки така література суперечки, дискусії дала можливість розширення пошуків нових стильових прийомів, майстерного використання різноманітних художніх засобів.

У часи буремної боротьби України за збереження незалежності й української ідентичності залишається актуальним дослідження творчого доробку яскравих полемістів давньої доби. Стаття присвячена дослідженню поетичної спадщини Мелетія Смотрицького у контексті розвитку раннього українського літературного Бароко.

Аналіз досліджень. Термін Бароко у вітчизняному літературознавстві вперше з'явився у працях Д. Чижевського. Явище українського Бароко вивчали науковці В. Крекотень, Л. Ушкалов, А. Макаров, Вал. Шевчук та ін.

Творчий доробок Мелетія Смотрицького, його ґрунтовні знання, вільну орієнтацію у західноєвропейських літературах, мистецтві, культурних традиціях аналізували П. Житецький, І. Франко,

С. Єфремов, В. Микитась, Д. Наливайко, В. Німчук, Є. Прокошина, П. Яременко, П. Кралюк та ін.

Мета статті – дослідити специфіку поетичної спадщини Мелетія Смотрицького у контексті розвитку раннього українського Бароко.

Виклад основного матеріалу. Мелетій Смотрицький був однією з ключових фігур української та східнослов'янської літератури ранньомодерного періоду. Його творчість, зокрема поетична, відображає складність релігійного, культурного та політичного життя тогочасної Речі Посполитої. Як православний богослов, церковний діяч і просвітник, Смотрицький був залучений до боротьби за збереження традицій східного християнства в умовах латинізації та католицької експансії.

Поетична спадщина Смотрицького посідає особливе місце в літературному процесі епохи, оскільки поєднує елементи барокового стилю, релігійної полеміки та національної самосвідомості. Найвідоміший його твір – «Тренос, або Плач Східної Церкви», який, хоча є прозовим за формою, містить численні поетичні фрагменти. Цей текст вражає не лише своєю риторичною силою, а й виразністю поетичного образу.

Основними мотивами поезії Смотрицького є релігійний біль, збереження православної віри, протистояння унії, духовний занепад та надія на відродження. У своїх творах автор часто використовує символіку, притаманну українському Бароко, зокрема образи світла, темряви, хреста та духовного зцілення.

Стиль Смотрицького характеризується високою риторичністю, емоційною напругою та глибиною метафор. Його поетичні фрагменти, написані церковнослов'янською та польською мовами, вирізняються багатою алегоричністю, гіперболізацією і частим використанням біблійних мотивів. Водночас його твори залишаються доступними

для широкої аудиторії завдяки глибокій щирості та експресивності.

Тривалий час у полі зору літературознавців переважно перебували прозові полемічні твори М. Смотрицького. Дослідник В. Кречотень зазначає, що «кількома його «реквізитними» віршами, надрукованими при прозових творах, віршовими цитатами у цих творах та віршовими зразками-експериментами, наведеними ним у «Граматичі» при викладі теорії метричного віршування, спеціально ніхто з дослідників не займався. Тим часом питання про обсяг поетичної спадщини Мелетія, про її ідейно-художній зміст, тематику, образність, версифікаційну майстерність заслуговують на пильну увагу» (Кречотень, 1982: 168). Згадуючи поетичний доробок М. Смотрицького, слід назвати окремі групи віршів. Перш за все, це вірші-зразки з «Граматики», які були написані самим автором. За словами В. Кречотеня, що «є ілюстраціями до теоретичних пояснень і мають експериментальний характер. М. Смотрицький, услід за Л. Зизанієм, спробував розробити церковнослов'янську просодію, взявши за основу грецькі зразки і намагаючись застосувати метричну версифікацію, ґрунтовану на чергуванні довгих і коротких складів» (Кречотень, 1982: 168). Серед дослідників панувала думка, що така спроба була невдалою, через те, що в східнослов'янських мовах немає довгих і коротких голосних звуків.

Особливостями барокової поезії є «виразне тяжіння до молитовної ритміки та стилістики мало викликати в реципієнта сприйняття авторської думки як певної аксіоми. У такий спосіб утілювалася й найголовніша мета, котру ставив перед собою бароковий автор, – уславити Бога, послуговуючись усіма доступними йому художніми засобами. Окрім того, твір, який, вочевидь, мав за взірць літургійні піснеспіви, вказував на ще одну суттєву деталь: вірш як такий іще не завжди мислився як явище, що може існувати без музики, самостійно, тобто бути протилежністю прозі (Борисенко, 2003: 5).

Деякі вчені передбачали, що віршування Смотрицького дозволило східнослов'янській поезії позбутися силабічного віршування, яке було штучним для церковнослов'янської мови і дати дорогу силабо-тонічному віршуванню. В. Кречотень пише, що «у цих міркуваннях немає чіткості щодо розмежування церковнослов'янської і східнослов'янських мов, що породжує плутанину. Адже церковнослов'янські вірші не склалися за силабічною системою. Силабічні вірші східнослов'янські поети писали польською мовою і книжними різновидами староукраїнської мови;

... силабо-тонічних віршів церковнослов'янською мовою ніхто й ніколи всерйоз не писав» (Кречотень, 1982: 169). Однак, у віршованих зразках «Граматики» М. Смотрицького відчутні сильні силабо-тонічні ознаки, які виникли під впливом розмовних східнослов'янських, що впливали на книжну церковнослов'янську просодію та орфоепію. На думку В. Кречотеня, «ці тенденції справді могли мати значення при формуванні силабо-тонічної системи східнослов'янського віршування. Важливо відзначити, що й до укладання «Граматики» і одночасно з її укладанням Мелетій писав майстерні силабічні вірші книжною українською і польською мовами. Очевидно, його метрична теорія стосувалася тільки віршування церковнослов'янською мовою. І хто зна, чи була вона для цієї мови у її тогочасному стані на українських і білоруських землях надто штучною?» (Кречотень, 1982: 169). Звісно, що сучасна для Смотрицького церковнослов'янська мова була досить близькою до грецької, а така близькість виявлялась у особливостях вимови голосних звуків, що виявлялось під час читання поезій вголос.

Інша група поезій, що пов'язують із М. Смотрицьким, цитуються в прозових полемічних творах автора, «насамперед у «Треносі» ... Авторами цих віршів є інші письменники. Щодо деяких із них можна припускати авторство Мелетія як перекладача чи редактора. Дослідження віршів має полягати найперше у характеристиці їхніх авторів та визначенні тих суспільно-літературних напрямів, які вони репрезентують, у встановленні тих книжних джерел, із яких міг їх почерпнути Мелетій» (Кречотень, 1982: 169).

Виявити оригінальні тексти автора було вкрай важко. Окрім того, складними були пошуки перекладів таких творів європейськими мовами та латиною. Загальновідомо, що такі переклади були поширеними на території Речі Посполитої та серед європейських книжників. Після того відбувалась копітка і тривала надскладна робота щодо порівняння текстів і визначення ступеня втручання Мелетія Смотрицького в них.

До третьої групи слід віднести безпосередньо вірші авторства М. Смотрицького. Зараз відомо й опубліковано шість геральдичних епіграм митця, які безсумнівно можна назвати творами автора. Це такі епіграми: «На герб Острозьких» (1608), присвячений синові князя Костянтина Костянтиновича Острозького Янушеві (24 рядки, написаний польською мовою); «На герб Вишневецьких» (1610) (10 рядків, польською мовою); «На герб Огинських» (1611) (16 рядків, книжною українською мовою); «На герб Огинських і Волови-

чів» (1616) (25, 14 рядків, книжною українською мовою); «На герб Соломирецьких» (1616) (6 рядків, книжною українською мовою); «На герб Хоткевичів» (1616) (6 рядків, книжною українською мовою) (Крекотень, 1982: 170).

На думку дослідників, усі ці епіграми належать перу однієї людини, що виявилось у подібності тематики та проблематики, образів і символів, подібних висловів у названих поезіях. В. Крекотень зазначає, що тут «спорідненість ... зумовлена не тільки спорідненістю об'єктів зображення (геральдичних емблем), але, і поетичною індивідуальністю, про що виразно свідчить зіставлення характерних образів» (Крекотень, 1982: 170).

Емблематичні твори Мелетія Смотрицького позначені бароковими рисами. Так, його «Епіграма на герб (князів Огинських)» вперше побачила світ у Псалтирі, який був виданий у друкарні Віленського братства. Саме це братство прихистив у своєму маєтку князь Огинський. Переслідування розпочались через видання «Треносу» Мелетія Смотрицького. Дослідниці І. Мельничук та О. Євмененко зазначають, що «меценат Богдан Огинський був старостою віленського православного братства, учнем Мелетія Смотрицького. Родовий герб Огинських містив хрест у руках апостола, що позначав побожність власника» (Мельничук, Євмененко, 2023: 166). Автор констатує:

*Хрест ся Христов славою вірних іменуєт
Ім ся самим апостол хвалить розкажуєт.*

Тим ся знаком божія церков украшаєт

І старожитних домов зацность вивишаєт (Українська поезія: кінець XVI–середина XVII ст., 1978).

М. Смотрицький стверджує думку про те, що сам Бог є захисником цього давнього роду і дому, він благословляє його. «Яскравими символами покровительства виступають солярні символи – місяць та зірки, що уособлювали собою світлий шлях, яким пророки йшли до новородженого Ісуса» (Мельничук, Євмененко, 2023: 166):

Поки місяць і зvezди свой біг справувати

І ночнії темності будуть просвіщати (Українська поезія: кінець XVI–середина XVII ст., 1978).

Схожу ситуацію спостерігаємо у вірші «На старожитні клейноти їх милостей княжат Огинських і їх милостей панов Воловичов»:

І як на небі місяць з зvezдами, сіяєт,

Так ся тих преславнії домов блищать справи (Українська поезія: кінець XVI–середина XVII ст., 1978).

Поезія була надрукована в «Євангелії учительном» (1616 р.), яке до друку підготував сам Меле-

тій Смотрицький. Він написав і вірші, присвячені Князю Богданові Огинському та його дружині Раїні Волович, чиїм коштом було видане назване «Євангеліє». У цій геральдичній епіграмі возвеличені герби двох шляхетних родів, пов'язаних шлюбом Раїни і Богдана. У гербі кожного роду бачимо чотири клейноти («Леліву», «Одровонж», «Богорію», «Корчак»):

Двоє кін, под гелмом єдніким, клейноты

Знамені тых яснє выражають цноты

Двох презацных фамілій, в один дом злучоных,

В славу аж под самое небо вывышних (Українська поезія: кінець XVI–середина XVII ст., 1978).

Слід зауважити, що автор не тлумачить кожен герб детально, а «обирає найбільш слушні, на його думку, символи, що найкраще характеризують власників: хрест – як набожність і статечність у вірі, тут – православ'ї; місяць і зірки – солярні символи – світло яких символ світла слави добрих справ княжого дому; стріли – як спрямованість справ добродішних; потоки води (ріки), водою яких живиться «огород цнот», – цілющі джерела «живої» води» (Мельничук, Євмененко, 2023: 166).

У контексті дослідження барокової парадигми творчості М. Смотрицького слід згадати також анонімно видану у Вільні братською друкарнею 1620 р. поему «Лямент у свѣта убогих на жалосное преставленіє ... отца Леонтія Карповича, архимандрита общія обители при церкви Сошествія Святого Духа братства церковного віленского право[славного] греч[еского]». Примірник цієї книжечки зберігається в Одеській державній науковій бібліотеці і складається із 675-ти рядків.

Твір було написано «українською книжною мовою, багатою на народні слова, вирази і звороти. Як за змістом, так і за формою вона, безумовно, є видатним явищем східнослов'янських літератур XVII ст. Дуже ймовірно, що твір цей вийшов з-під пера М. Смотрицького. Адже того ж 1620 р. Мелетій виголошує казання «на погреб» того ж Леонтія Карповича. Логвин Карпович, майбутній архімандрит Святодухівського монастиря у Вільні Леонтій, зазнав катувань і поплатився дворічним ув'язненням за те, що був видавцем («коректором») «Треноса» (Крекотень, 1982: 170). Є згадки, що Леонтій Карпович був духовним наставником М. Смотрицького, можливо, постриг його у ченці. Відповідно, по смерті Леонтія у Смотрицького відбувся поетичний сплеск до створення поеми. Очевидно, що ця подія мала посилюватися й етикетним моментом, тому що після Леонтія Карповича Мелетія Смотрицького було обрано архімандритом Святодухівського монас-

тиря. «Замість Леонтія, який був кандидатом від Вільна на висвячення в єпископи під час відновлення православної ієрархії 1620 р., Мелетій став архієпископом полоцьким, єпископом вітебським і мстиславським. Звертає на себе увагу і та обставина, що в «Ляменті» немає згадки про Мелетія як про наступника Леонтія на архимандрії, а якби автором поеми був не сам Мелетій, то, мабуть, без такої згадки не обійшлося би», – зазначає В. Кречотень (Кречотень, 1982: 71). Зауважимо, що органічні «зв'язки між М. Смотрицьким і Леонтієм Карповичем, високий поетичний рівень «Ляменту», що відповідав високому рівню культури і літературного вміння Мелетія, роблять його кандидатуру на авторство твору дуже ймовірною. Слід зіставити образність цієї поеми і її ідейно-тематичні мотиви з образністю та ідейно-тематичними мотивами, характерними для тих творів, які напевно вийшли з-під пера М. Смотрицького»

(Кречотень, 1982: 171). Саме тому можемо констатувати, що Мелетій Смотрицький був талановитим поетом.

Висновки. Поезія Мелетія Смотрицького має виняткове значення для розвитку української літератури. Вона не лише заклала основи релігійно-полемічного дискурсу, але й вплинула на формування національної ідентичності. Завдяки своїм творам Смотрицький не лише підтримував боротьбу православної громади за свої права, а й сприяв утвердженню української культурної самобутності в умовах політичного тиску. Його творчість стала джерелом натхнення для наступних поколінь українських письменників та інтелектуалів. Мелетій Смотрицький поєднав у своїй поезії глибину духовного переживання, майстерність слова та актуальність ідей, що робить його постать однією з найвизначніших у літературному процесі XVII століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Борисенко К.Г. Явище синкретизму поезії та прози в українській літературі барокової доби. Автореферат дис. ... канд. наук. Харків, 2003. 19 с.
2. Кречотень В.І. До питання про поетичну спадщину М. Смотрицького. Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст. Київ, 1982. С.168–172. URL: <http://litopys.org.ua/stsl/stsl06.htm> (дата звернення: 15.10.2024).
3. Мельничук І., Євмененко О. Геральдична поезія письменників Острозького культурно-освітнього осередку. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 69, том 2, 2023. С. 163–167. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/69-2-27>
4. Українська поезія: кінець XVI–середина XVII ст. / Упорядники В.П. Колосова, В.І. Кречотень, М.М. Сулима. Київ: «Наукова думка» (Пам'ятки давньої української літератури), 1978. URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto21.htm> (дата звернення: 02.11.2024)

REFERENCES

1. Borysenko K. (2003) Yavyshe synkretyzmu poezii ta prozy v ukrainiskii literaturi barokovoi doby. [The Phenomenon of Syncretism of Poetry and Prose in the Ukrainian Literature of the Baroque Era] Avtoreferat dys. ... kand. nauk. Kharkiv, 19 s. [in Ukrainian].
2. Krekoten V. (1982) Do pytannia pro poetychnu spadshchynu M. Smotrytskoho. Skhidnoslovianski hramatyky XVI–XVII st. [To the question of M. Smotrytskyi's poetic heritage. East Slavic grammars of the 16th-17th centuries.] Kyiv, S. 168–172. URL: <http://litopys.org.ua/stsl/stsl06.htm> (data zvernennia: 15.10.2024). [in Ukrainian].
3. Melnychuk I., Yevmenenko O. (2023) Heraldychna poeziia pysmennykiv Ostrozkoho kulturno-osvitnoho osередku. [Heraldic poetry by writers of the Ostroh Cultural and Educational Centre]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*. Vyp. 69, tom 2. 163–167. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/69-2-27>. [in Ukrainian].
4. Ukrainska poeziia: kinets XVI–seredyna XVII st. (1978). / Uporiadnyky V. Kolosova, V. Krekoten, M. Sulyma. [Ukrainian poetry: the end of the sixteenth and the middle of the seventeenth century]. Kyiv: «Naukova dumka» (Pamiatky davnoi ukrainskoi literatury). URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto21.htm> (data zvernennia: 02.11.2024). [in Ukrainian].